

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יא, תש"כ

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מרן

תמוז תש"ך

מחזור י"א, קונטרס ז (קט)

עיונים בלשון ח"נ ביאליק

מאת

י"א זיידמן

- א. חידושי לשון
- ב. יסוד המקרא בשירתו
- ג. יסוד התלמוד בסגנון הפרוזה
- ד. הפתגם ותרגומי פתגם ביצירתו
- ה. לקט פתגמים מתרגומיו
- ו. לקט מדברי ביאליק על הלשון

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית

ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

א. חידושי לשון

כל הבא לכתוב על חידושי לשון של ח"נ ביאליק חייב — בראש ובראשונה — לתת את דעתו על דברי המשורר עצמו באותה פרשה סבוכה וחשיבה בהחייאת הלשון. לאושרנו נזקק פעם ביאליק — בתגובה על שאלת הסופר, המורה והבלשן דניאל פרסקי — לבעיה זו, וביררה מצדי צדדים. באותה תשובה (נתפרסמה לראשונה ב"הדואר", תרצ"ד, גיליון ל"ז) הוא כותב: "המלים החדשות שמצאת במעשי ידיי — לא חידשתין בכוונה לשמן, אלא הן נתחדשו לי מאליהן, בתוך כתיבה, ולצורך". ביאליק מפרט שם מלים, כמו סוכך ותגובה, ויש לציין, כי רוב חידושי ביאליק אינם ניכרים כמחודשים; להפך, לקורא — או לשומע — יש הרגשה, כאילו נמצאת המלה באחד המדרשים או באיזה ספר עתיק אחר. כשחידש ביאליק, למשל, את הפועל רשרש, נתפשטה המלה מהד מאוד בין הסופרים, והכול התחילו להשתמש בה; אולם רבים בטוחים היו, כי זאת היא מלה "עתיקה", מדרשית או תלמודית.

לאמתו של דבר היה ביאליק משתמט, עד כמה שאפשר, מלחדש מלים; ובשעת ההכרח היה משקיע אותן תחילה במעשי ידיהם של אחרים שערך ותיקן — כעורך "השלוח" והוצאת "מוריה" — או בספרים שתרגם מלשונות

לעז. בכל זאת עשיר יכולו של המשורר גם בזה התחום של
יצירה. מצוי בדינו מילון שלם, "מילון חידושי חיים נחמן
ביאליק" מאת יצחק אבינרי. וכאן נעמיד את הקורא רק
על כמה מחידושו המוצלחים של ביאליק, שנתקבלו בציבור
ונבלעו בדם הלשון, וכך הפכו למטבעות-ביטוי במחזור
הדיבור החי לשוננו.
פעלים:

מלבד החידוש רשרש ושם הפעולה רשרוש, מן הראוי
להוכיר את הפעלים הבאים:

אַנְפֶּף — דבר "דרך האף", באידיש "פאנפען"; כך
הוא כותב בסיפורו "מאחורי הגדר": "מאנפף ושואל: מבקש
אתה אנשה?" (כלומר: "מבקש אתה אישה").

פִּיחֵם — להסיר את הפחם או את האפר מראש הסיגרה.
כך מצינו בסיפורו "סוחר": "פיחם את ראש הפפירוסא".
והרי זה חידוש, שראוי להשתמש בו ולתת לו מהלכים בציבור
הרחב. יש להעיר, כי בשרשים ידועים מראה בניין פיעל
על שלילת הפעולה המובעת בבניין קל; כגון: לסקול
באבנים, ואילו: לסקל את הגינה מאבנים.
שמות:

אַפְּלוּלִית — אפלה קלה; כגון בסיפורו "ספיח":
"האפלוּלית תחת המיטה".

גְּחִלִּית — חיפושית המאירה בלילה או במקום חושך;
יש קוראים לה (לפי לשון חז"ל) "גומרת לילה".

הַיִּי — במובן של אורח חיים מסוים; כך כותב ביאליק
במאמרו על "מנדלי ושלוש הכרכים": "הוי, תיאור חיים".

ריבוי זוגי לשמות:

בְּבוֹתִים — שתי בובות; כך בשיריו לילדים „בבות שתיים, בבותים“. ריבוי זוגי זה הוא על דרך חומותים שבמקרא. יְדוֹתִים — שתי ידות; כך ב„אגדת שלושה וארבעה“ (פרק י"ד): „ספל כסף בן ידותים“.

לְטָרוֹתִים — שתי ליטרות, מובא בתרגומו ל„דון קישוט“: „לטרותים דונג“.

פְּרוֹטוֹתִים — שתי פרוטות, מובא גם כן בתרגום הנ"ל: „נעריך את המכה האחת בפרוטותים“. הרי זה חידוש מבחינת יפוי השוץ וערב הוא לאוזן. ישמיע נא כל קורא באוזניו את הצורות המקבילות הרגילות, כגון בְּבַתִּים, ליטרתיים (בקמץ תחת הב' והר') — ואז יעמוד על ההבדל הרב, מבחינת יפוי הצלצול, בין שתי הצורות המקבילות האלה.
ת א ר י מ :

אֶפְלוֹלִי — אפל במקצת, כמו שהוא כותב בסיפורו „מאחורי הגדר“: „בחלל האפלוּלִי“.

זְהַרְרִי — מעין צבע אדמדם, בסיפור הנ"ל: „עלטה נוגה וזהרורית“.

זְעַרְרִי — קטן ביותר: „שני גפרורים, דקי קנים זערורים“ (שירים ופזמונות לילדים).

שְׂמָנוֹנִי — שמן במקצת; מובא בתרגומו ל„דון קישוט“: „רוק יבש ושמןוני“. תארים אלה הם על משקל גבנוני, לבנוני ועוד. ואף הם נעימים לאוזן וברורים להבנה; שלא כתואר בעל סיומת יו"ד בלבד, כגון חלבי, בשרי, שבו קשה להבחין, אם הכוונה לתואר (מאכל של חלב) או לשם עם

כינוי הקניין בגוף ראשון: (החלב שלי, הבשר שלי).

כמו כן מן העניין להעיר על החידוש:

אַרְרִי רִי — כעין האוויר: „אנחה אורירית“ (שירתנו הצעירה). שם תואר זה נשקל על משקל חכלילי; ובימינו נבנה בדרך זו הפועל אוורר, כגון: לאוורר את החדר. צירופים:

אם ראינו, כי ביאליק לא היה להוט כלל אחר חידוש מלים — במה היה ממלא אפוא את החסר לו בלשון? אף על זה מוצאים אנו תשובה, באיגרתו הנ"ל לד' פרסקי: „אולם כל זה אמור בחידושי מלים; חשובים מהם הרבה לאין ערוך — צירופים חדשים של מלים ישנות, ואלה משוקעים לרוב בכתביו... פוק דוק ותשפח“. ואכן נמצאים בכתביו הרבה צירופי לשון, שמקצת מהם נזכיר כאן.

חֲתִימַת־דָּשָׂא — על דרך צירוף-המלים שבתלמוד חתימת זקן: „וחתימת-דשא אין ואין אמת צל ואין ניד חיים“ (מגילת האש, פרק ד').

נְבוֹאֵת־לֵב — במובן של אינסטינקט או אינטואיציה; כך אנו קוראים ב„החצוצרה נתביישה“ (פרק ג'): „העגלה והכרכרה עברו זו על פני זו בחפזון, והיושבים בשתיהן, כמו על-פי נבואת-לב אחת, הפכו כולם כאחד את ראשם לאחוריהם והביטו אלה אחרי אלה“.

מְרָאוֹת־שְׁתִּיָּה — על דרך אבן-שתיה, שעליה נבנה בית-המקדש; וכך כותב המשורר בפרק הראשון של „ספיח“: „על יריעה זאת שכולה תכלת רקיע וירק דשא רקומים עתה לפני כל מראות עולמי... הם הם מראות שתיה לנפשי“;

וביאליק בעצמו מפרש: „צורות יסוד שנתנו לי משמים חנם”.
פְּלֹאֲחֵר־אֶצְבַּע — כך בסיפורו „הסוחר”: „ופיחם את
ראש הפפירוסא כלאחר־אצבע”.

פְּלֹאֲחֵר־אֶזֶן — מובא ב„ספיח” (פרק שלישי): „בגופו
של דבר אין תורתם נכנסת ללבי אלא כלאחר־אוזן דרך
הפאה השמאלית”. צירופים אלה הם על דרך הצירוף התלמודי:
כלאחר־יד.

פְּלֶג־קֹפֶסָא — בסיפור הנ”ל בפרק החמישי: „הכנינתי
לי... כלים מכלים שונים: צלוחית מחוסרת צואר... קדירה
סדוקה ששורין בה את הטיט, פלג קופסא של ר’ מאיר בעל
הנס”; וכיוצא בו:

פְּלֶג־לְשׁוֹן — במאמרו „חבלי לשון”, הוא כותב: „כל
זמן שאנו רואים את לשוננו כפלג לשון, ובתוך הכתב אין לה
אלא ד’ אמות של יהדות”. צירופים אלה גם על דרך הכתוב
בדניאל (ז’, כ”ח) פלג עֵדָן, ובמשנה פלג־מנחה (ברכות ד, א);
וכן רווח הצירוף: פלג־גוף על אדם, שאין לו בן־זוג בחיים.
שְׁלִפְי־מְלַחְמָה — סוף המלחמה. מובא בסיפורו „איש
הסיפון”: „מפני המהומות שבאותם הימים — ימי שלפי מלחמה
וחילופי שלטונות”; ע”ד הצירוף שלפי השמד שבתלמוד;
וכיוצא בו:

שְׁלִפְי־רְפוּי — Nachkur בגרמנית; חידוש זה יוצא
מתוך איגרתו של ביאליק ליעקב פייכמן, כמו שמובא במפורש
בספרו של פייכמן „סופרים בחייהם” (ספריית רימון תש”ב,
עמ’ 39): „את רוב ימי הקיץ של שנת תרפ”ג בילה אהד־העם
ומשפחתו במקום המרפא נוהיים, ואחר־כך לשם שלפי ריפוי

בהומבורג שליד פרנקפורט" (הביטוי שלפי ריפוי מסומן בכוכב, ובהערה נאמר: "נאֶכְקוֹר" לפי ביטוי של ביאליק ז"ל באחד ממכתביו אליי).

שְׁלִיחַ-לֵב — במקביל לצירוף שליח ציבור; במסתו "שירתנו הצעירה" כתב ביאליק: לא כשלוחי ציבור הם עולים לדוכן אלא כשלוחי לבס".

ב. יסוד המקרא בשירתו

עם שביאליק הוא גדול המשוררים בתקופת התחייה — תקופה שהתרחקה בכוונת מכוון מן המליצה ומן הסגנון המקראי של ספרות ההשכלה — הרי בולט וניכר גם יסוד המקרא ביצירתו, ובייחוד בשירתו מוצקת הבניין, מרובת הנושאים ועשירת הסגנון.

אולם לא כ"מליץ" משתמש ביאליק ביסודות מקרא בשיריו, אלא מתיך אותם בכור-יצירתו, מחדש את פניהם ומשבץ אותם — ביד אמן אמונה — במשזרת פסוקי שירתו. זאת ועוד; אף פעם אין אותם ביטויי מקרא מאפילים על התוכן או מטשטשים את הסגנון; להפך: אותה שאיבה מתמדת ממקור התנ"ך מעשירה את שירתו ומוסיפה לה מעוף ותנופה, כוח ועצמה, רציפות וחידוש כאחד.

להלן תובאנה מקצת דוגמות — כחופן מערמה גדושה — של שימושי פסוקים, ביטויים וניבים בשירי ביאליק, אגב הארת דרך התרקמותם ושילובם במסכת שירתו החדשה.

בשירו הראשון „אל הצפור“ (שנכתב לפני שבעים
שנה בקירוב) נמצא בתחילת אחד הבתים:

וְאֲחֵי הָעוֹבְדִים, הַזּוֹרְעִים בְּדַמְעָה
הַקְּצָרוֹ בְּרִנָּה הָעֹמֵר?
שורות אלה מושפעות מתהלים (קכו, ה): „הזורעים בדמעה
ברנה יקצורו“. אולם ביאליק לא העתיק סתם דברי הכתוב
מלה במלה, אלא הוא משתמש בדברי הכתובים בחירות
גמורה: את הניב המקראי „ברנה יקצורו“ — שינה והתאים
לעניינו, וכתב: „הקצרו ברנה“. בהמשך אותו בית נאמר:
„מי יתן לי אבר ועפתי אל ארץ“ — אף שורה זו נכתבה
בהשפעת מזמור תהלים (נה, ז): „מי יתן לי אבר כיונה
אעופה ואשכונה“; ואף כאן אנו מוצאים בשירת ביאליק
שינויים מלשון המקרא, השמטה והתאמה.
את שירו „על סף בית המדרש“ מסיים ביאליק
בשורתיים אלה:

וְרָאוּ כָּל בֶּשֶׂר לְמִקְטָנָם וְעַד גְּדוֹלָם,
כִּי יִבֶּשׂ חֲצִיר נִבֵּל צִיץ — וְהוֹ' לְעוֹלָם!

שורות אלה מורכבות הרכבה אורגנית מארבעה ניבים,
המפוזרים במקומות שונים בתנ"ך; וביאליק, בלהט יצירתו,
צירף אותם לשורות שירה מוצקות; המקומות בתנ"ך הם:
א. „וראו כל בשר“ — ישעיה מ, ה; ב. „למקטנם ועד גדולם“
לקוח, מלה במלה, מירמיה לא, לג; ג. הביטויים „יבש חציר,
נבל ציץ“ נמצאים בישעיה פרק מ'; ד. הניב המסיים „והו'
לעולם“ לקוח מתהלים ט, ח.

את שירו האבטוביוגראפי — הדן על התפרצות להט

היצירה בנפש המשורר — „לא זכיתי באור מן ההפקר“,
מסיים ביאליק:

וְאֶנְכִי בְּחֶלְבִי וּבְדָמִי אֶת הַבְּעֵרָה אֲשַׁלֵּם.

השמות חלב ודם רווחים בתורה, בספר ויקרא. בפרקים
המדברים על קרבנות; שם ג, יז נאמר: „כל-חלב וכל-דם לא
תאכלו“; וביחזקאל מד, ז מצינו אותן מלים סמוכות זו לזו:
„בהקריבכם את לחמי חלב ודם“. גם ניבו של ביאליק
„את הבערה אשלם“ לקוח מן התורה מפרשת משפטים
(שמות כב, ה): „שלם שלם המבעיר את הבערה“ —
שם מדובר בעניין נזק, הנגרם על ידי שרפה.

אולם ביאליק שינה בשימוש אותם הניבים, שיסודם
בחוקי התורה: בתורה חלב ודם פשוטם כמשמעם; ואילו
בשירו של ביאליק מדובר על התהוות השירה בנפשו —
הכוונה: בכוחותיו הנפשיים. כיוצא בדבר, בתורה בפסוק
„שלם שלם המבעיר את הבערה“ פירוש המלים כפשוטם
הוא; ואילו אצל ביאליק, בסיום שירו: את הבערה אשלם —
הכוונה — המשורר עולה כקרבן באש יצירתו ובהתלהבות
שירתו.

בשירו „אכן גם זה מוסר אלהים“ כותב ביאליק:
חרעתם על-כל-מים — יסוד ביטוי זה של ביאליק הוא
בישעיה לב, כ: „זורעי על-כל-מים“. אולם שם כוונת הכתוב
פשוטו כמשמעו: שיזרעו תבואה על-יד נחלי מים; ואילו
ביאליק משתמש בניב מקראי זה, במובן מושאל: הוא
מוכיח את היהודים המתבוללים — בעלי הכשרונות הגדולים
— שהם מתכחשים לעמם ולבבם ומשקיעים את כשרונותיהם

בתוך תרבויות זרות, על מימיהם של נכרים.

בשירו „חלפה על פני נשמת אפך“ שואל ביאליק:

אָנָה אַלֶּךְ מֵרִיחָם   וְאָנָה מִהַמּוֹנֵם אֶסְתֵּר ?

משפטי שאלה אלה של ביאליק מושפעים מתהלים קלט, ז:
„אנה אלך מרוחך? ואנה מפניך אברח“.

באותו שיר, אחרי השורה שנזכרה מקודם, מוסיף

ביאליק לשאול:

וּמִי הוּא הַשָּׁרֵף אֲשֶׁר-יִגְעִיל פִּי בְרָצְפַת אֲשׁוּ ?

דברי ביאליק אלה מושפעים מנבואת ההקדשה של ישעיה

(ו, ו-ז): „ויעף אלי אחד מן השרפים ובידו רצפה...

לקח מעל המזבח ויגע על פי.“

ג. יסוד התלמוד בסגנון הפרוזה

מרובה יסוד לשון המשנה והאגדה בפרוזה של ביאליק;

ולא רק מבחינת אוצר הלשון, הדקדוק ושימוש

הלשון, אלא לפרקים אתה מוצא — על פי רוב במסותיו

— ניבים מן התלמוד, שביאליק משנה אותם ומשבצם

ביד אמן אמונה במסכת יצירתו.

זאת ועוד; לפעמים בונה ביאליק פסקה שלמה

בפרוזה בסגנון תלמודי מובהק, סגנון של משא ומתן: הנחה,

קושיה ותירוץ; או: הנחה, מחלוקת, בירור המחלוקת ויישובה

— ממש כדרך הפלפול שבתלמוד.

ראוי אפוא חיזיון זה בסגנון ביאליק לסיקור עין

ולייחוד הדיבור:

בסיפור „אריה בעל גוף“ (פרק ג'), כותב ביאליק, כי אריה בעל גוף לפעמים: פותח ב„גראף שלוה ולא שלם“ ומסיים ב„מעשה שהיה“; והרי זה בעקבות לשון הגמרא על המשנה, בבא קמא (ג, א): „המניח את הכד ברשות הרבים... בעל החבית חייב“, שהגמרא שואלת שם: „פתח בכד וסיים בחבית“. בגמרא זוהי קושיה, ואילו שימוש הלשון כאן, בהוראה: מתחיל בעניין אחד ועובר וגומר בעניין אחר. שם פרק ו' נאמר: בן נוח הנהרג על פחות משהו פרוטה (הכוונה לאריה בעל גוף); והנה המקור לביטוי זה הוא במסכת עירובין (סב א): „בן נוח נהרג על פחות משהו פרוטה“ — הכוונה: כאשר בן נוח גוזל מחברו אפילו פחות משהו פרוטה, הוא חייב מיתה. אצל ביאליק — בעקבות אותו ניב בידיש — הכוונה היא, שאריה בעל גוף הוא קמצן גדול וגס רוח. במקום אחר באותו סעיף נאמר: הם שחטפו את החררה מיד המהפך בה; יסוד אותו ביטוי בקדושין נט ע"א: „עני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה הימנו“ — שם הכוונה לאיש הלוקח את פרנסת חברו; והנה ביאליק שינה מלשון המקור, שינה נטל לחטף וכתב כאמור: „הם שחטפו“ וכו'. כמו כן שינה אף סדר המלים.

בסיפור „החצוצרה נתביישה“ (פרק ג') ניתן לבוש עברי לניב ארמי תלמודי. שם נאמר וכי קלה היא? בעקבות הארמית התלמודית: „אטו מלתא זותרתא היא?“. כיוצא בו בסיפור „ספיח“ (פרק חמישי): וכי קלה היא זו? וכן במסתו „הלכה ואגדה“ נאמר: כל „מתקיף“ וכל „ורמינהו“; מלים אלו הן מן המינוח התלמודי: מתקיף — מקשה קושיה;

ורמינהו — מביא סתירה לדברי הקודם. כמו כן בדבריו על
"מנדלי ושלשת הכרכים" נאמר: "יש בכולם מעין תנא ושייר"
(בעברית: שנה והשאיר).

בסיפור "יום השישי הקצר" (סעיף ג') נאמר: "והוא איוואן
משלשל לתוך גרונו רביעית אחר רביעית: אחת, אחת ואחת,
אחת ושתיים"; והרי זה בעקבות סדר עבודה של הכהן
הגדול במשנה יומא (ה, ג): "וכך היה מונה: אחת, אחת ואחת,
אחת ושתיים" וכו'. ב"ספיח" (פרק שני): "אם אדבר אלי
איש שמעתי ולא שמעתי"; דרך לשון זו מושפעת מסגנון
המשנה (קדושין ג', א): "מקודשת ואינה מקודשת"; וכן
בגיטין (ח, ב): "מגורשת ואינה מגורשת". באותו סיפור, בפרק
שביעי, נאמר: "שלא בפני הודה במקצת" — בעקבות הנאמר
בדיני ממונות שבתלמוד: "מודה במקצת הטענה יישבע".
ובפרק תשיעי שם: "קונם אם ידעתי" — לשון שבועה,
נשבע אני שלא ידעתי; המקור במסכת נדרים פרק ראשון.
ברשימה "סוחר" משתמש ביאליק בצירוף: "ופיחם את ראש
הפפירוסא כלאחר אצבע"; על דרך הצירוף התלמודי "כלאחר
יד" — במובן: דרך אגב, שלא בכוונה תחילה. ב"איש
הסיפון" נמצא: "כל חוליות שדרותיהם (של משרתי האנייה)
התפקו מחמת שקידה יתרה על תקנת מסוביהם; מקור אותו
שימוש לשון הוא במסכת ברכות (כח ע"ב): "המתפלל צריך
שיכרע עד שיתפקו כל חוליות שבשדרה".
במסה "חבלי לשון" מצינו כעין סוגיא-זוטא תלמודית
בעניין הרחבת הלשון; ביאליק אומר:

„מרחיבין לשון בכחנה, או אין מרחיבין? ואם תמצי לומר:
הן — כיצד? בבת אחת או לשיעורים, מבפנים, מתוך הלשון
גופה, או גם מבחוץ, משאר לשונות? ואם תמצי לומר:
משניהם — אי מהם עדיף, ואי מהם קודם? ומי ומי המרחיב?
הבלשן או האמן היוצר?“

ב„לכנוסה של האגדה“ כתוב: „היא יצירה קלסית
של רוח עמנו, יצירה שיש לה פירות לשעתה וקרן-קימת
לדורות“; על דרך לשון המשנה בתחילת מסכת פיאה: „אילו
דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה, והקרן קיימת לו
לעולם הבא“ — משנה שנשתלבה בתפילת שחרית, והיא
שגורה בפי הבריות.

במסה „הלכה ואגדה“ מסגנן ביאליק את ריב הלשונות
בישראל בסגנון תלמודי מובהק, דרך משא ומתן, כאילו
עוברות לפנינו דעות של חכמי התלמוד, למן תקופת התנאים
ועד אמוראי בבל. ביאליק כותב שם:

„אין מלמדין אלא בעברית, דברי חכמים; פלוני אומר: ובתרגום
ובכל לשון; אלמוני אומר: דברים שביהדות בעברית, ושאינם
יהדות בכל לשון; אמר פלמוני: אין מלמדים אלא ביהודית
בלבד. והמפרש שלעתיד (מוסיף שם ביאליק מעין גמרא לנו
המשנה) יפרש: ביהודית — כלומר עברייטיש, שדברו בה
היהודים במקומו הכוזמו של ר' פלמוני, ואין זו יהודית
שבמקרא, שהיא עברית: דאם כן מה בין ר' פלמוני לתנא
קמא?“

מעין סוגיה תלמודית נמצא גם ב„הספר העברי“

(פרק ב')

דבר שאינו צריך לומר, כי השם „חתימה“ האמור כאן אין פרושו במשמעו הישן ממש. לא השתמשתי בו אלא לשבר את האוזן — ושנה במקומו: „כינוס“ או מלה אחרת דומה לזו. כל שכן אין צריך לומר, כי עבודת הכינוס אינה באה למעט כלום מעבודת היצירה של עכשיו, או לעכב בכל שהיא את מהלכה, מִחָה (במקום המלה הארמית התלמודית: סמי) מכאן כל מיני „מיעוט“ כל מיני „עיקוב“. הכינוס להוסיף בא ולא לגרוע. במסה „הלכה ואגדה“ נאמר: „ואם אין גרעין, פרח מנין?“ בניסוח זה אנו שומעים הד ובת קול לניב שבעקבות התלמוד: „רבי לא שנה ר' חייא מניין?“.

ולסיום פרקנו יובאו דברי ביאליק, שנתפרסמו ב„לפתחת האוניברסיטה העברית בירושלים“, שם נאמר: פוסקים אנו עכשיו הלכה לא כבית שמאי, שהשמים נבראו תחילה; ולא כבית הלל, שהארץ נבראה תחילה — אלא כחכמים, ששניהם כאחד ובמאמר אחד נבראו. דברים אלה נאמרו בעקבות אגדת חז"ל במסכת חגיגה (יב, ע"א) ועוד (ועיין בספר האגדה, סעיף „שמים וארץ“).

ד. הפתגם ותרגומי פתגם ביצירתו

מרובה יסוד הפתגם בשירת ביאליק. כמה חרוזים הפכו במרוצת הזמן לאמרות כנף, ויש שדבריו נתגבשו כפתגמים, המביעים רעיונות במלים מועטות ובסגנון מגובש. כבר המשפט הראשון של שירו הראשון („אל הצפור“) — הפך לאמרת-כנף: „שלום רב שובך!“ ורעיון עמוק מובע

בסיום שירו "ים הדממה פולט סודות" והוא:

אֵין עוֹלָם אֶלָּא אֶחָד - הוּא הָעוֹלָם שְׁבִלְבָבִי.

שם השיר לא זכיתי באור מן ההפקר זכה אף הוא להיעשות לניב מתהלך בין הבריות. כיוצא בדבר, השורה הראשונה של השיר "לבדיי", במקום שנאמר: כולם נשא הרוח, כולם סחף האור. מרובה יסוד הפתגמי בשירו המפורסם "על השחיטה"; פתגמים שלדאבוננו נשתגרו שוב בימי השואה ובעקבות השואה; הלא הם:

שָׁמַיִם, בְּקֶשׁוֹ רַחֲמַיִם עָלַי! - הִתְלַן! הֵא צוֹאֵר, קוֹם
שְׁחַט! - וְכָל הָאָרֶץ לִי גֵרָדוּם. - נִקְמַת דַּם יֶלֶד קָטָן עוֹד
לֹא בְרָא הַשָּׁטָן.

ומן שירתו הגדולה "בעיר ההרגה" בא הרעיון-הפתגם:

אֵין טַעַם לְמוֹתְכֶם, כְּמוֹ אֵין טַעַם לְחַיֵּיכֶם.

כמו כן נשתגרה בפי הבריות שורה אחת משירו

"אחרי מותי", הלא הוא החרוז: שִׁירַת חַיֵּי בְּאִמְצַע נִפְסָקָה.

כמו כן רווח הניב-פתגם מן "הכניסיני תחת כנפך":

מִה־זֹאת אֶהָבָה?

והשיר "אגרת קטנה" תרם את הפתגם עמוק-הרעיון:

זֶרַע יִשְׂרָאֵל לֹא יֵאבֵד בַּצִּיָּה.

נוסף על אמרות-חרוזים אלה, שנעשו לפתגמים בתוקף

רוחו הלוהטת והשראת היצירה הגדולה של הפייטן,

ושכדוגמתם אפשר למצוא — כהמה וכהמה — בשאר ערוגות

יצירתו וחרוזי שיריו — נוסף על כך נתן ביאליק את דעתו,

בכוונת מכוון, על תחום הפתגם בכלל, שהחשיבו המשורר

כיצירה זוטא. לכן כינס את הפתגם העברי (יחד עם חברו

לעבודה רי"ח רבניצקי) ב"ספר המשלים והפתגמים". ובהקדמה לאותו ספר, מדובר גם על ערך הפתגם מבחינת הלשון והסגנון: "הפתגם — נאמר שם, בעמוד 7 — כולל לא רק תמציתה של חכמת החיים העממית, אלא גם את גבישיה המובחרים של הלשון והסגנון".

ביאליק ידע גם לשוות צורה נאה וקולעת לפתגם שמקורו בלשון האידיש ולשבצו ברקמת יצירתו; כגון "באלהים אל תתגר — יאמרו הבריות" (אריה בעל-גוף פרק ו); שיסודו באידיש: "טשעפע זיך ניט מיט גאָט". ובאותו פרק שם נמצא: "לקלקל יכול אפילו זבוב"; שאף הוא יסודו באידיש. כמו כן הפתגם: "כשנצרכים לגנב מורידים אותו מעל התלייה" (שם, שם). וכן הפתגם שבפרק ט, שביאליק מקדים לו אמרת פתיחה: "המשל אומר: כל הסנדלרים הולכים יחפים". דוגמות מועטות אלה הן רק כחופן מן ערמה גדולה; ושכמותם אפשר למצוא הרבה בתחום יצירת הפרווה שלו.

כן השקיע ביאליק מיטב כשרונו בתרגום הפתגם הלועזי, שנזדמן לו בדרך עבודתו התרגומית היוצרת. בייחוד נמצאים הרבה פתגמים ב"דון קישוט"; שהרי נושא הכלים שלו — סנשו פנסא — "הבור ואיש הניסיון, חותך את כל מעשיו על-פי פתגמי עם ומשלי הבריות — שהם הם כל חכמתו; והוא מרבה לתבל בהם את שיחותיו במידה גדושה" (מדברי ההקדמה לדון קישוט).

מן העניין לציין את אמרות-הפתיחה להבאת משל בספר "דון קישוט": סנשו פותח ומחזק את חפצו, בהקדימו למשל את אמרת הפתיחה: הלא כה יאמר המשל הקדמוני" (ספר

ראשון פרק טז); ולעומתו מקדים דון קישוט למשלו את הפתיחה הבאה: אתה תראה, כי יקרני כדבר המשל... (שם פרק יח). יש ו"האביר בן־דמות היגון מקדים ומעתיר בדבריו: „ומאשר לא נעלם ממני הכלל הגדול, אשר אמרו חכמים לאמר: ...” (שם פרק יט); או הוא פותח בלשון הבאה: „אכן זה מאז שמעתי כי...” (שם פרק כ); ובמקום אחר: „אכן נכונים דברי המשל” (ספר שני פרק כ).

עתה נשוב לדייק בלשונות הפתיחה שבפי המשרת הנאמן סנשו: כתשובה לפתגם, שהובא כראיה וחיזוק בפי דון קישוט, עונה ומתנגד לו סנשו, וטוען: „למה יאמרו עלי” (שם, שם). יש ומשוררנו שם בפי סנשו לשונות הרווחים בתלמוד בהבאת פסוקי־מקרא: הלא כה יטען — בפתגמים תכופים — סנשו לזכותו: „כי עלי נאמר”... „ועוד נאמר”... „ונאמר”... (שם פרק יג).

והנה כמה מפתגמי הספר „דון קישוט” יצאו בעברית ביאליקאית מובהקת — בלשון פשוטה, קצרה וחדה, דברים כנתינתם במקור; כגון: „לכל מכה יש רפואה” (ספר ראשון פרק יז); או: „המת לקבר, והחי — ללחם” (שם פרק טז). יש שהפתגם יצא במחורו, כגון: „כל המתמהמה — נפשו קובע” (ספר שני פרק כ). אולם לרוב בהתאם לסגנון הכללי של תרגום דון קישוט, שהוא סגנון סיפור מקראי, טבע ביאליק הרבה פתגמים בסגנון המשל המקראי, בדרך הקבלת הצלעות לסוגיהן, כמו פתגמי משלי וקהלת. ואף שהפתגם החדש בימינו מתקרב — מבחינת הלשון והסגנון — למטבע הפתגם שבאגדה ובמדרשים, עשויים הם —

בצורתם המקראית — להשתגר בפי הבריות, אם כהבאות
או כאמרות-כנף של יצירות-מופת. זאת ועוד: לפעמים
בשנוי קל אפשר לשוות לפתגם ציורי בסגנון מקראי צורה
המתקרבת לסגנון המשנה והאגדה.

מתוך חשיבות פתגמי תרגום אלה יורחב עליהם
הדיבור — עד כדי מיצוי החומר בקירוב, אגב הארות והערות
מעטות; ולפרקים יצוינו מקורות, הקבלות וגלגולי לשון.

ה. לקט פתגמים מתרגומיו

מתוך „דון קישוט“:

תַּמַּת דְּרֶךְ אַחֲזוֹת לְיִפִּי, וּשְׁחֹק פְּרוּעַ — אֲוֹלֵת וְכַלְמָה

(ספר ראשון, פרק ב')

(שם, שם)

עֶשֶׂק קָבָה יִכְשִׁיל זְרוּעַ

(שם, פרק ג')

אֵין לֹא מְצֵאתִי כְּתוּב־רְאִיָּה

השווה לפתגם זה: „לא ראינו אינה ראייה“ (כתובות כג ע"א)

לֹא בַשֵּׁם וּבִיַּחַשׁ יִתְרוֹן גָּבַר, כִּי כָל-אִישׁ — בֶּן-מַעֲלָלָיו הוּא

(שם פרק ד')

(שם, פרק ז')

רְבִים יִצְאוּ לְגוֹ צֵאן — וַיָּשׁוּבוּ גְזוּזִים

(שם, פרק ט')

אֵין כְּאִישׁ מִלְחָמָה צָפוּי לְחִלְפֹת וּפְגָעִים

אֲשֶׁר-יִשְׁפִּיל נַפְשׁוֹ — הָאֵלֶּהִים יְרוּמְמוּ וְעַם-נְדִיבִים יוֹשִׁיבּוּ

(שם, פרק י"ב)

(שם, פרק י"ג)

יוֹסִיף יָמִים יוֹסִיף דָּעַת

השווה בקהלת (א, יח): „יוסיף דעת יוסיף מכאוב“.

אֵין זְכָרוֹן אֲשֶׁר לֹא יִמְחַנוּ הַזְּמַן, וְאֵין מִכָּה אֲשֶׁר לֹא יִרְפָּאָנָה הַמָּוֶת

(שם, שם)

פֶּה וְאֵין שְׁנַיִם - כְּטַחְנָה בְּלִי אֲבְנֵי רַחִים
 (שם, פרק ט"ו)
 הַמֵּת - לְקַבֵּר, וְהָחִי לְלַחֵם
 (שם, פרק ט"ז)
 נִסְגְּרָה דְלֵת אַחַת - הַשְּׁנִיָּה כְּנִגְדָּה נִפְתַּחַת
 (שם, פרק י"ח)
 טוֹב כָּל-שֶׁהוּא מֵאָפֶס כָּל
 (שם, שם)
 אֵין עֲנוֹת נִפְשׁ כְּאַרְךָ לְשׁוֹן
 (שם, שם)

הכוונה: אין עינוי לנפש כשמוע הרצאה ארוכה ומשעממת

הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא-יֵשֵׂא נִפְשׁוֹ לְגִדּוּלוֹת, נִקְלָה הוּא וְנִקְלָה יְהִי עַד-
 עוֹלָם (שם שם)

אֵל תִּקַּח בְּאִנּוֹס אֶת אֲשֶׁר-יִנָּתֵן לָךְ בְּרִצּוֹן
 רוּחַ נְדִיבָה תִּפְרֵר חֶסֶד, וְכִפְיוֹן טוֹבָה - חֲרָפָה וְתוֹעֵבָה
 (שם, פרק י"ט)

גִּמְלַל טוֹב לְנֹבֵל כְּצֹרֹר מִיָּם בְּכִבְרָה
 יִפֶּה לְנוֹ עֵתָה כַּח הַרְגֵלִים מִכַּח הַיָּדַיִם
 (שם, שם)

ונדמה לי, כי כדי להשגיר את זה הפתגם, יש לנסחו כך:

פעמים יפה כוח הרגליים מכוח הידיים (הכוונה: מוטב לברוח מאשר להילחם)
 אִם-בְּעֵץ לַח נִפְלָה שְׁלֵהֶבֶת, אָף כִּי בְּעֵץ יִבֵּשׁ
 (שם, פרק כ')
 השווה: "אם בארזים נפלה שלהבת - מה יעשו אוזבי הקיר?"
 "לוייתן בחכה הועלה - מה יעשו דגי רקק?" (מו"ק כה ע"ב)

אִישׁ אִישׁ יְמִיתֵנוּ מִזְלוֹ
 (שם פרק כ"א)
 בְּעֵקֶב הַהִתְרַשְׁלוֹת אוֹחֹזֵת הַסִּפְנָה
 (שם, פרק כ"ד)
 כְּאֲשֶׁר יִיטֵב הַשָּׂכָר כֵּן תִּיטֵב הַמְּטָה (שם, פרק כ"ג; פתגם בפי פונדק אית)
 לֹא לַחֲמוּרִים הַדְּבָשׁ
 (שם, פרק כ"ד)
 לִקַּח הָעֶבֶד אֶת-הַשָּׂכָר - וּבְרִית אֲדוֹנָיו לֹא זָכָר (ספר שני, פרק א')
 הניסוח הזה אמנם מתאים שם בהמשך העניין, ואילו כפתגם נבדל מוטב לנסח:
 "העבד לקח את השכר - וברית אדונו לא זכר"

נָהָר וְנָהָר וּמִתְלַכוּ, מְדִינָה וּמְדִינָה וּמְנַהֲגֶיהָ (שם פרק ב')

השווה לפתגם התלמודי: "נהרא נהרא ופשטיה" (חולין יח ע"ב)

רַק בְּמִשְׁשׁ יָד יִבְחַן דָּבָר וְאֶל-מְרֵאָה עֵינֶיהָ אֶל-תִּשְׁעֶן

(שם, פרק ד')

השווה: "ואל בינתך אל תשען" (משלי ג, ה)

מִשְׁלֵם חוֹב בְּעֵתוֹ | לֹא-יִדְאָג לְעִבּוּטוֹ

(שם, פרק ו')

(שם, שם)

אֵין דָּבָר טוֹב יוֹצֵא מִתּוֹךְ מְרִיבָה

וכן בידידיש: פון קריגען קען קיין גוטס ניט ארויסקומען

(שם, שם)

אַחֲרֵית קִטְטָה - תְּרַתָּה

(שם, שם)

אֲשֶׁר יֵצֵא הַגָּמֶל לְבִקְשׁ לּוֹ קַרְנִים וְשֶׁבַע קַצּוֹץ אֲזָנִים

המקור בתלמוד: "גמלא אזלא למיבעי קרנא, אודני דהוו ליה גזיזין מיניה"

(סנהדרין קו ע"א)

(שם, פרק י"א)

בְּרַב שִׁיחַ יִגִּיעַת רוּחַ

(שם, שם)

עֵינַיִם לְכַתֵּל

על דרך הפתגם "אזנים לכותל" (מדרש תהלים פ"ז ובמקורות אחרים)

אֵת מִצּוֹת אֲדוֹנֶיהָ עֲשֵׂה בְּחֶבֶה וְיִשְׁבֹּת עִמּוֹ בְּמִסְבָּה

(שם, פרק י"ב)

(שם, פרק י"ג)

בְּהִתְחַבְּרָה לְטוֹבִים וְהֵייתָ טוֹב גַּם-אֹתָהּ

(שם, שם)

אֵל תֹּאמַר מִי אַחִיךָ, אֲמַר מִי רַעֲךָ

(שם, שם)

אֲשֶׁר יִשְׁעֶן אֶל עֵץ טוֹב, הוּא יַחֲסֶה בְּצֵל טוֹב

(פרק ט"ו, שם)

תַּחֲלַת הַמַּעֲשֵׂה כַּחֲצֵי הַמַּעֲשֵׂה

כָּל אֲכִילָה גִסָּה רָעָה, וְרָעָה שְׁבַעֲתַיִם - אֲכִילָה גִסָּה מִבִּשָּׁר פְּסוּיוֹנִים

(שם, פרק י"ז; הפתיחה לזה הפתגם המצוטט בפי רופא - היא: "כבר הורה

מורה מוריניו, אבי חכמת הרפואה וכוכב אורה היפקורט זכרונו לברכה, בפתגמו

המחוכם לאמר")

- מֵאַחֲרֵי הַצֶּלֶב עוֹמֵד הַשָּׁטָן (שם, פרק י"ז)
- הַמַּעֲיִם יִשְׂאוּ אֶת-הַלֵּב וְלֹא הֵלֵב אֶת-הַמַּעֲיִם (שם, שם)
- הַשׁוּוּה לַפְתָּגַם הַתְּלַמּוּדִי: "דוּק בַכֵּי — וּתִשְׂכַח בַּנְּגִירִי", טַחוּן בְּשִׁינִיִּים וּתְמַצָּא בַרְגְּלִיִּים (שַׁבַּת קִנְיָב ע"א)
- רִצּוֹן הָאָדָם הוּא כְבוֹדוֹ (שם, פרק י"ח)
- וּבִירוּשָׁלַיִם פֶּאֶה (פֶּרֶק א' הַלְכָה א'): "רִצּוֹנָה הוּא כְבוֹדָה"; וּבִסְפֵר חֲסִידִים (סִימָן קִנְיָב) הַלְשׁוֹן: רִצּוֹנוֹ שֶׁל אָדָם הוּא כְבוֹדוֹ
- הַפֶּת אֲשֶׁר בַּסֵּל / תְּשִׁים כָּל-מִכְאוּב לְאֵל (שם, שם)
- אַבְרָכָה, אֱלֹהִים, עַל הַרְעָה / אִם אֵין אַחֻזָּתָה בְּאָה (שם, שם)
- לֹא-נֶאֱוָה לְאַמִּיצֵי רוּחַ הַתְּרַפּוֹת בְּיוֹם צָרָה (שם, פרק כ')
- כִּי אֲשֶׁר לֹא-נֶאֱוָה לָהֶם גְּבִהַ לֵב בְּיוֹם גְּדֻלָּה (שם, שם)
- אִישׁ פְּרִי מַעֲלָלָיו יֹאכֵל (שם, שם)
- הַשׁוּוּה בִישְׁעֵיהֶו (ג, י): פְּרִי מַעֲלָלֵיהֶם יֹאכֵלוּ.
- אִם חָטָא הַחֲמוֹר, אֶל-תְּאַשֵּׁם הַמְרַדְּעֵת (שם, שם)
- הַשׁוּוּה: אִם זוֹנָה אַתָּה יִשְׂרָאֵל אֵל יֵאֱשֶׁם יִהְיֶה (הוֹשֵׁעַ ד, טו), וְהַפְתָּגַם הַתְּלַמּוּדִי: "טוֹבִיָּה חֲטָא וְזִיגוּד מִנְגִיד" (פִּסְחִים קִיב ע"ב)
- מִשָּׁל בְּעֵתוֹ, כִּפֶּת בְּשֵׁעַת רְעִבּוֹן (שם עמ' שי"ג)
- יִצְוִן, כִּי זֶה הַפְתָּגַם בְּנִיטוּחַ תְּלַמּוּדִי — פִּסּוּק בּוֹזְמָנוּ כְּנֶהְמָא בְּשַׁעַת רְעִבּוֹן (כֻּלָּה רַבְתֵּי פ"א) — מִשְׁמַשׁ מוֹטוֹ ל"סְפֵר הַמְשָׁלִים וְהַפְתָּגַמִּים" לְבִיאִלִיק וְרַבִּינְצִיקִי
- אִם לֹא-תִרְטִיב אֶת-הַמְּכַנְסִים — לֹא-תִמְשָׁה אֶת-דַּג הַזֹּהָב מִן- (שם, שם) הַמַּיִם
- עָמַס עַל הַחֲמוֹר — וְאֵת נַפְשׁוֹ שָׁמַר (שם, שם)
- הַשׁוּוּה אִיּוֹב ב, ו
- אֵת שְׂכָרוֹ קִבֵּל / וְאֵת-מְלֵאכְתּוֹ חִבֵּל (שם, שם)
- כָּל הַמְתַּמְהֵמָה — נַפְשׁוֹ קוֹבֵעַ (שם, שם)

מֵאלֵהִים תִּבְקֶשׁ, וּבִפְטִישׁ תִּנְקֶשׁ (שם שם)
טוֹב יִקְחֶהָ אֶחָד מִנְּתָן אֶתְּךָ כְּפָלִים (שם, שם)
טוֹבָה צְפוּרָה אֶחָת כְּפוּתָה מִמָּאָה פּוֹרְחוֹת (שם, שם)
הַמְקוּרָה טַבָּא חֲדָא צִיפְרָא כְפוּתָה מִמָּאָה פְרַחִין (קה"ר פ"ד ו').

הַפְּנִי מֵאָה – וְתֵן הַמְּטַבֵּעַ (שם, שם)

אף יכול הפתגמים בתרגום "וילהלם טל" לפי שילר ראוי לברכת-הנהנין, וברתחת הוויכוחים – יש שהמתווכח שולף נשק הפתגם, וחברו מביא ראיה מפתגם בעל מובן הפוך – והדברים שמחים ומאירים:

אֵין דְּבַר הָעוֹמֵד בְּפָנֵי הַהֶכְרַח (עלילה ראשונה, מחזה ראשון)

על-משקל הפתגמים: "אין לך דבר עומד בפני בעלי תשובה"

(ירושלמי פאה פ"א י"א)

"אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש, חוץ... (יומא פד ע"א)

"אין לך דבר עומד בפני הזמן (מובא בהקדמת ספר "נובלות חכמה")

ובימינו: "אין לך דבר העומד בפני הרצון"

אֲשֶׁר יִבְנֶה בְּיַד אָדָם – יָד אָדָם תְּהַרְסֶנּוּ (שם, מחזה שלישי; הפתגם מוסב

על מגדלי העריצים ומצודותיהם)

ושם בשיחה דראמתית עפים דיבורים-פתגמים, כחצים מקשת:

נָגְעִי לָבָב לֹא-יִרְפָּאוּ בְּדַבַּר שְׁפֹתוֹתַיִם

מִהִירֵי שָׁרֵר – לֹא יִאֲרִיכוּ מְשָׁל

לֹא-יִשָּׁף הַפֶּתֶן בְּלִתֵּי אִם-הִרְגִּיזוּהוּ

בְּהַשְׁבֵּר אַנְיָה – נִבְחָר, כִּי אִישׁ לְנַפְשׁוֹ יוֹשִׁיעַ

ניתן לגיססו ולקיצור: בהישבר אנייה – איש לנפשו יושיע.

שטופכר אומר:

הַאֲחֻדוֹת תִּשְׁגִּיא עֲצָמָה גַם לְחֻלְשׁ וּלְאֵין-כֹּחַ

ולעומתו טוען טל:

הַגְּבוֹר יִשְׁגִּיא פִּעְלוֹ בְּצִאתוֹ בְּדָד בְּטַח

ושם במחזה רביעי:

לִב-גִּבּוֹר יִכְלֹּל מְדוּהוֹ

והמקור לרעיון ולתכנית, במשלי (יה, יד): „רוח איש יכלכל מְדוּהוֹ“

בעלילה שנייה, מחזה ראשון:

אֲשֵׁרֵי הַגְּבוֹר יַחְלֹף יַחַד עִם חֻלְף דּוֹרוֹ

ושם במחזה השני:

זַעַם הַחֶרֶב אֵיִם וְגוֹרָא... גַּם בְּצִאתָה לְיַמִּין הַצֶּדֶק

(שם, שם) יִשַׁע-אֵל לֹא-יָבֹא בְּלִתֵּי אִם-אָפֶס כָּל-יִשַׁע

(שם, שם) מִי יִגְרָא כְּעַם חֶרֶב בְּכַפּוֹ וּבִירוּחוֹ פֶּלֶס

(שם, שם) אֵין קַל כְּדַבֵּר שִׁפְתָיִם / וְכִבֵּד כְּפִעַל כְּפָיִם

ולשם בהירות מוטב לנסח: אין קל כדבר שפתים / ואין כבד כפעל כפיים

(שם, שם) יָמִים יַחְכְּמִימוּ

על דרך „ימים ידברו“ (איוב לב, ז); והשווה, במגדל עוז על הרמב"ם,

הלכות אישות פ"ד ה"ט (וכן במקורות אחרים): „אותיות מחכימות“

(עלילה שלישית מחזה ראשון) מִי קָשֶׁת חֶרוֹץ יָדוֹ (ולא אחר) תִּלְשִׁיעָנּוּ

(שם, שם) חֲזִיתָ מֵהִיר בְּמִלְאֲכָתוֹ - כִּי אֲמַן בָּהּ מְזַעַר

והמקור - לתחילת הפתגם - במשלי (כה, כט): „חזית איש מהיר במלאכתו“

(שם, שם) אִישׁ יֵלֵד בְּהָרִים - אֵימָתָם לֹא תִבְעַתְנּוּ

(שם, שם) אִישׁ לְפִי נִכְסָיו יָרִים הַמָּכֶס

(שם, שם) בְּהֶרְבּוֹת מַחְשָׁבָה - יִמְעַט פִּעַל

(שם, מחזה שלישי) קָשֶׁת דְּרוֹכָה מְאֹד - תִּשָּׁבֵר

יעֶשֶׂה וְאַחַר יִדְבֹר

השווה איוב יח, ב

(עלילה רביעית מחזה א)

בְּאֶפֶס מְכָאוֹב אֵין חַיִּים

(שם, מחזה שני)

אֵין רְנֵע בְּלִי פִנֵּע

(שם, מחזה שלישי)

כבר בא בשירת ר' יהודה הלוי

אֲשֶׁר יִוָּרַע אֶהְבֶּה הוּא יִקְצֹר רַחֲמִים וְחַנּוּנִינָה (עלילה חמישית מחזה א')

על משקל הפתגם במשלי (כב, ח) — אף כי לרעה ולשלילה: זורע עולה

יקצר און.

ונצרף עוד גרגרים אחדים לאלומת הפתגמים מיצירת

ביאליק, מתרגומו למערכה ראשונה של יוליוס קיסר לווייליאם

סקספיר:

בְּהֶמְרֵט רֵאשִׁית נוֹצָה מְאֹבְרֵת קִיסָר — וְשִׁפֵּל מְעוֹפוֹ

הָאָדָם בְּמוֹ יָדוֹ יִיָּצֵר לוֹ גּוֹרְלוֹ

אֲשֶׁר יַחְפוֹ לְהַבְעִיר מְדוֹרֵת אֵשׁ עֲצוֹמָה — וְהֵצִית הַקֶּשׁ בְּתַחֲלָה.

ו. מדברי ביאליק על הלשון

לשון המקרא ולשון המשנה

בצדו של המקרא, מכרה הזהב הטהור של השפה העברית הקדמונית, משמשת לנו המשנה מחצב אינ־תכלה בן מעמקים עצומים של אותה הלשון העברית עצמה בפניה החדשות, כאשר נגלתה בימי חיותה האחרונים, בטרם נתקה כולה משרשי החיים הממשיים ובעוד לא נעתקה כולה מפי העם. עוד דורות יסיעו מן המחצב הזה אבנים וצורות לבנין לשוננו ותקומתה השלמה בפה ובכתב. הואיל ולשון המשנה, לפי כל תכונתה, קרובה לדרך המחשבה של בן־זמננו קרבה יתרה מלשון המקרא.

(מתוך הקדמתו לסדר זרעים שיצא בפירושו)

לשון המשנה

לשון המשנה היא לשון החיים. המשנה התפתחה תחת השפעת הלשונות האריות: הלשון היוונית והלשון הרומית. אמנם מלשון ארמית הושפעה במידה יותר גדולה, אבל הארמית נכנסה לתוך מכבש הלשון הארית והשפעת ההשכלה היוונית. הלשון נלחצה וקיבלה את צורתה. מתוך כך הלשון העברית של אותו הזמן, לשון המשנה, שינתה את צורתה ונתקרבה לסגנון מחשבה מודרנית. היא השליכה מעליה את הצורות המיושנות ונעשתה יותר ממשית ויותר מופשטת, מצד אחד יותר מלאה, מצד שני יותר אבסטרקטית.

(דברים שבעל־פה, ספר ראשון, עמ' ר"ז).

מהות הלשון

אל לנו לחשוב, שהמלה הבודדת או הדיבור כשלעצמו — לשון הוא. מן המלה בקשריה החיוניים בתוך המשפט, והמשפט בתוך הפרק השלם, והפרק בתוך היצירה השלמה — מאלה מתרכבת הלשון. המלה באוצר המלים אינה חיה כלל. המלה מקבלת את חיותה השלמה רק בהיותה מצויה בתוך מדינתה, כלומר בתוך היצירה השלמה.

(דברים שבעלי־פה, ספר שני, תרפ"ז, עמ' קכ"ח)

לשון דיבור מקורית

אם אנחנו נגזור את הלשון ממקורותיה הראשונים, מהצורות הקודמות — אם נגרש מהלשון את כל הנפשות וצללי הנפשות ששכנו בתוכה מימי אברהם אבינו, שרוממוה וגידלוה כל הימים; ואם נשאיר לעצמנו רק את העצמות היבשות, את הפגר — אז לא תהיה לנו כל לשון, ואז אין כל טעם לדיבור העברי.

(דברים שבעלי־פה, ספר שני, תרפ"ז, עמ' קכט)

לשון מקורית

אנו, משעננו היחיד הוא הכתב, האוצרות הבלומים הגנוזים במקורותינו הכתובים בספר, וכל זמן שאנו מסתמכים עליהם, כל זמן שאנו נמלכים ב"אורים ותומים" אלה, אין לנו להתיירא מפני סכנת הברבריוזמים ושפע המלים הזרות המציפות מפעם לפעם את לשוננו.

כל הזרויות שהכניסו התיבונים ללשוננו הולכות ונדחות

אחת אחת, ודי לאדם להשוות את הסגנון הפילוסופי העברי של עכשיו אל זה של התיבונים, כדי שיתברר לו, איך הלשון המקורית שלנו, הלשדית, זו הנחצבת מן השיתין, היא כאש המצרפת ומטהרת ומזככת את סגנוננו מן הסיגים; במקום התיבונים בא המשנאיזם.

(דברים שבעל־פה, ספר שני תרפ"ט, עמ' קל"ד)

סתומות לשון במקרא

לפעמים אנו קוראים פרק בתנ"ך, שקשה לדעת פירושו המלים בו, קשה להבין כל מלה בפני עצמה. לא ברור הרעיון של כל משפט בפני עצמו. אבל אנחנו נסחפים באיזה כוח של אש נעלמה, ופתאום והנה אחזה האש גם בנו, והכול מורגש ומבואר גם בלי כל ביאור. כל ישותנו בוערת וניתכת עם המלים יחד. אין סתום ואין עמוס בהן — "הדברים מאירים ושמחים כנתינתם מסיני".

(דברים שבעל־פה, ספר שני, תרצ"ג, עמ' קט"ז)

תקופה תקופה וסגנונה

לכל תקופה יש לה סגנון שלה. הן גם התקופה שלאחר התנ"ך היה לה סגנון שלה. אדרבא, זה מראה, שהיא אינה יצירת פסידו — שאינה יצירה של חיקוי, של המשך התנ"ך בצורה פסידו־ביבלית; אלא להפך, מה שהאגדה יצרה לה סגנון משלה. משונה — באופן אורגני כמעט משונה מן התנ"ך: גם מצד הלשון, גם מצד הצורה, גם מצד בניין הדברים, גם מצד הרצאת הדברים מראשם ועד סופם

— זה סימן, שזו יצירה חיונית, טבעית, מקורית, של תקופת ההרגשה. אין זה גורע מערפה (של האגדה) מה שהיא משונה מן התנ"ך; זה עוד מעלה, זה מראה על אמיתותה ועל מקוריותה.

(דברים שבעל-פה, ספר שני, תרצ"ג, עמ' מ"ג)

מקור, פסוק וסגנון

לבי כואב לראות, עד כמה הספרות שלנו הולכת ומתנכרת למקורות הקדמונים. אני מוצא לעשרות ולמאות בכל שבוע, שבני אדם משתמשים בפסוקים, אבל בכסוקים זרים, מתוך ספרויות זרות וספרים זרים חשובים. אם מביאים פסוק מליאונרדו דיוניצי, או שקספיר, או מאיזה סופר אחר גויי — אין זה פסוקים; אבל אם מביאים פסוק מאגדה ומחז"ל — הרי זה פסוק, בעוד שהרעיונות הללו נמצאים אצלנו מובאים בסגנון מקורי מאוד, אולי יותר יפה משל ספרים זרים.

(דברים שבעל-פה, ספר שני, תרצ"ד, עמ' ע"ב)

כל סופר מאומות העולם מוצא לפניו מן המוכן שפה חיה ומדוברת, ואין עליו לעסוק ביצירת הקליפה, אלא בתוכן. אולם אנו אין לנו שפה מן המוכן, ועלינו להתעסק בשחיזתה ובזיקוקה.

(דברים שבעל-פה, ספר שני, תרע"ג, עמ' ק"ע)

סגנון התנ"ך

אנחנו כוללים — בטעות, אולי — יצירות שונות, רחוקות בזמן ובתוכן ובצורה, אלא מתוך המרחק הגדול שאנחנו מתרחקים מהם אנחנו כוללים אותם בצורה אחת, בציור אחד, למשל: „ספרות התנ"ך“, „סגנון התנ"ך“, למרות ההבדל העמוק שבין הספרים, אם מתבוננים, אם בודקים כל אחד בפני עצמו, מרגילים את העין לראות את המבדיל בין ספר לספר, בין סגנון לסגנון — בכל זאת מן המרחק הרב של אלפיים ושלושת אלפים שנה, כמו בשעה שרואים יער מרחוק עם כל העצים המובדלים קוראים לזה בשם כללי „יער“, כך קוראים „סגנון תנ"כי“, „תקופת התנ"ך“. זאת, כמובן, השגה בלתי נכונה, אבל יש בה במקצת מן האמת. יש חלקים: תורה, נביאים, כתובים, שכל אחד מהם הוא דבר בפני עצמו. יש תקופה ספרותית, ומי שמתקרב לתקופה הזאת, רואה הבדל עצום, לפעמים תהום מבדילה בין משורר אחד לחברו, אלא מתוך המרחק, כשם שרואים כל פנים בצורה אחת (כמו שאומרים הבריאות: „לכל היוונים אותם הפנים“), כך חיים בני תקופה ספרותית כחטיבה אחת בת סגנון אחד.

(דברים שבעל־פה, ספר שני, תרפ"ז, עמ' רט"ו)

מקור ותרגום

כל חיינו הם בבחינת תרגום, הכול נוצר אצלנו תחת השפעות פסיכולוגיות וצורות הרגשה זרות. והנה הוטל על דורנו לתרגם את עצמנו ואת עולמנו הפנימי לעברית.

תרגום של החזרה למקור.

מן הראוי היה אפילו לפתוח כאן בארצנו פקולטה לאמנות התרגום, ולחנך במשך דור שלם מתרגמים לעברית, כי הפרוצס של תרגום עצמנו ימשך אולי עוד שניים-שלושה דורות, עד אשר נכיר ששינינו את הרקמות של מבנה רוחנו. והפרוצס הזה בארץ ישראל, בניגוד לזה שבגולה, יכול להיקרא בשם ה"התלבשות".

אם בגולה הרינו מתערטלים מעצמותנו ומתלבשים בלבושים זרים — כאן יהיה עלינו לדחוק את עצמנו וללבוש את הבגדים שלנו.

(דברים שבעליפה, ספר שני, תרפ"ח, עמ' ק"צ)

על חידושי מלים

פינס היה אומר, שבכדי להכניס אף מלה חדשה אחת אל הלשון העברית, צריכים תחילה לחפש בכל אוצרות הספרות העברית, שבהם גנוזו כל הדורות את מחשבותיהם, אולי נמצאת כבר המלה המבוקשת בצורה עברית. ואז אי-אפשר למצוא בשום אופן בספרות העברית מלה המתאימה בדיוק אל המושג הדרוש, אז אפשר לחדש גם מלה חדשה. אולם על יסוד התפתחות השפה ולא באופן רבולוציוני. זהירות! הוּו זהירים בהכנסת מלים זרות אל השפה העברית! כי אם הנכם שוגים ומכניסים מלה חדשה, שהיא זרה לרוח השפה במשקלה ובצורתה, היא מביאה דיסהרמוניה בלשון, שהיא הולכת ומתרבה מיום ליום יחד עם שימוש המלה הזרה בצורות שונות, וכל האחריות חלה על ראשי המחדשים

הפזיונים. צריך שהמלה העברית תהיה עברית בשרשיה, ואם היא נטע זר, צריך שהרכבתה וזיווגה יעלו יפה, כי גם הסינטקסיס הוא יסוד לתחיית הלשון.

(דברים שבעל־פה, ספר שני, תרע"ג, עמ' קעח)

ע ל הפתגם

את הפילוסופיה של האומה תמצא לפעמים כשהיא ספונה בפתגמים. אלה נעשים יסוד לספרים שלמים ודרכי־מחשבה רחבים.

(דברים שבעל־פה, ספר שני, תרצ"ד, עמ' קכ"ו)